

บัยติญนะติยฺ “นวัตกรรมกระบวนการทะเลาะฮัลถูรฮานเพื่อสร้างสรรค์ครอบครัวสันติสุข

อาแว มะะอูมา, อาหะมะกอชี กาซอ, อิสมาอีล ราโอบ, ฟาริด अबดุลลอฮ์ ทะซัน

บทคัดย่อ

มหาวิทยาลัยฟาฏอนีขับเคลื่อนการวิจัยภายใต้สำหรับทุนสนับสนุนงานมูลฐาน (Fundamental Fund) โดยมีวิสัยทัศน์ คือ มหาวิทยาลัยฟาฏอนีเป็นสถาบันอุดมศึกษาที่มีมาตรฐานระดับสากล มุ่งผลิตบัณฑิตที่เปี่ยมด้วยคุณธรรม จริยธรรม เป็นคลังทางปัญญาที่มีความเป็นเลิศตามหลักการอิสลาม สู่การสร้างสันติภาพที่ยั่งยืน : มหาวิทยาลัยฟาฏอนีได้จัดทำ “โครงการวิจัยเรื่องบัยติญนะติยฺ นวัตกรรมกระบวนการทะเลาะฮัลถูรฮานเพื่อสร้างสรรค์ครอบครัวสันติสุข” โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) เพื่อศึกษาสภาพปัญหาครอบครัวของสัปบุรุษมุสลิม 2) เพื่อศึกษากระบวนการทะเลาะฮัลถูรฮานที่ส่งผลต่อการสร้างสรรค์ครอบครัวสันติสุข และ 3) เพื่อผลิตคู่มือบัยติญนะติยฺ ครอบครัวสันติสุข ด้วยกระบวนการกิจกรรมทะเลาะฮัลถูรฮาน กระบวนการในการติดตามโครงการมีการรายงานความก้าวหน้าโครงการระยะ 3, 6 และ 12 เดือน ผ่านผู้ทรงคุณวุฒิภายนอก 2 ท่าน และภายใน 2 ท่าน เป็นผู้กลั่นกรองและให้ความเห็นต่อโครงการ โดยภาพรวมของโครงการมีการใช้กระบวนการฮาลาเกาะฮ์เพื่อแก้ไขปัญหาสังคมสามารถเปลี่ยนแปลงสังคมได้อย่างแท้จริง และมีผลกระทบให้สังคมอยู่อย่างสันติภาพ และมีผลกระทบต่อเศรษฐกิจที่มีส่วนร่วมให้รายได้สุทธิของชุมชนเพิ่มขึ้น ผลจากการดำเนินงานวิจัยของโครงการนี้ พบว่า ได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่ต้นฉบับบทความวิจัย Proceedings ระดับชาติ 1 เรื่อง คู่มือทะเลาะฮัลถูรฮาน จำนวน 1 เรื่อง นักวิจัยชุมชนท้องถิ่น จำนวน 20 คน และกิจกรรมสร้างการมีส่วนร่วม จำนวน 1 กิจกรรม

คำสำคัญ : บัยติญนะติยฺ ทะลาเกาะฮ์ สันติสุข ครอบครัว

“Baiyyinatiy” Innovative Quranic Halaqah Process to Create a Peaceful Family

Awae Maeuma, AhamaKorsi Kaso, Ismail Raob, Farid Abdullahhasan

ABSTRACT

Fatoni University has implemented the Fundamental Fund of Fatoni University. There are key indicators, goals and achievements, in order to maximize the benefits to the economy and society enhance the competitiveness of the country Develop manpower to meet the needs of national development, and truly enhance the quality of life of the people. The overall objectives were (1) to develop a system based on Hisbah principles to develop and create sustainability for the community; (2) to analyze knowledge transfer on using digital technology for doing community enterprise business in the three southern border provinces; (3) to increase the production potential of shops and community enterprises processing Malay clothing; and (4) to encourage people affected by the unrest in the three southern border provinces to produce biogas from household organic waste. and can use biogas at the household level. The results of all four research projects under the plan showed that four research papers were published, seven prototypes, were produced at the field level, and were five prototypes at the laboratory level.

Keywords: *Baiyyinatiy, Innovative Quranic, Peaceful Family*

บทนำ

ในการเสริมสร้างสันติภาพอย่างยั่งยืนในพื้นที่จังหวัดชายแดนภาคใต้ ต้องคำนึงถึงระบบการอยู่ร่วมกันอย่างถูกต้อง เป็นธรรม และเสมอภาคของคนในพื้นที่ต้องมีการส่งเสริมการดำเนินชีวิต ที่สอดคล้องกับวัฒนธรรม ความเชื่อของแต่ละกลุ่มคน ศาสนธรรม และเศรษฐกิจพอเพียง (อ้อมใจ วงษ์มณฑา, 2019) อีกทั้งการกำหนดการจัดการครอบครัวและมรดกไว้ในพระราชบัญญัติว่าด้วยการใช้กฎหมายอิสลามในเขตจังหวัดปัตตานี นราธิวาส ยะลา และสตูล พ.ศ. ๒๕๕๙ มาตรา ๑ พระราชบัญญัตินี้เรียกว่า “พระราชบัญญัติว่าด้วยการใช้กฎหมายอิสลามในเขตจังหวัดปัตตานี นราธิวาส ยะลา และสตูล พ.ศ. ๒๕๕๙” ให้ใช้กฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดก บังคับแทนบทบัญญัติแห่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ เพื่อสร้างความสันติสุขและความผาสุกในชุมชน (มะรอนิง สาแลมิง และคณะ, 2554)

ศาสนาอิสลามสอนให้มุสลิมดำเนินชีวิตครอบครัวโดยใช้บทบัญญัติจากอัลกุรอานและแบบฉบับจากท่านศาสดามุฮัมมัด(ซ.ล.) เป็นแนวทางชี้นำ ซึ่งจะช่วยนำพาให้ทุกชีวิตในครอบครัวนั้นมีความสุขตามแบบฉบับของอิสลามทั้งในโลกนี้และโลกหน้าโดยหลุดรอดจากกิเลสและสิ่งชั่วร้ายนานับประการของโลกปัจจุบันไปได้ ท่านเชคมุฮัมมัด ซอและห์ อัลมุนัจญิด (มปป.) ได้ให้เหตุผลว่า ครอบครัวเป็นองค์ประกอบสำคัญยิ่งในการสร้างสังคม เพราะว่าสังคมนั้นจะต้องประกอบครอบครัวหลายๆครอบครัว มารวมตัวกันเพื่อเป็นสังคมหนึ่ง ดังนั้นเมื่อครอบครัวได้ปรับปรุงแก้ไขจนเป็นครอบครัวที่ดี ที่เข้มแข็ง ยึดมั่นในหลักการศาสนาเป็นทางนำในการดำเนินชีวิตของสมาชิกทุกคนในครอบครัว และจากครอบครัวที่ดีนี้เองสามารถผลิตบุคลากรที่มีคุณภาพและมีคุณธรรมสู่สังคม เป็นผู้นำครอบครัวที่เป็นแบบอย่างที่ดีแก่สมาชิกทั้งหลายในครอบครัวและแก่ผู้ที่อยู่ร่วมในสังคม เป็นภรรยาที่ประเสริฐ และลูกที่มีความกตัญญูรู้คุณฯ เมื่อครอบครัวและสมาชิกในครอบครัวเป็นเช่นนี้จะส่งผลให้สังคมนั้นเป็นสังคมที่ดี มีความสงบสุข และเป็นแบบอย่างแก่สังคมอื่นๆ

ครอบครัวเป็นสถาบันที่สำคัญในการกระทำกิจกรรมและแก้ปัญหาต่าง ๆ ของสมาชิกทางด้านศาสนา สังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจและการเมือง ดังจะเห็นได้จากการที่ท่านศาสดามุฮัมมัด (ซ.ล.) ได้ให้ความสำคัญเป็นอย่างยิ่งต่อสถาบันครอบครัว โดยมีคุณพ่อและสมาชิกทำหน้าที่บริหารกิจการสืบทอดเจตนารมณ์ของท่านศาสดา

ฉะนั้นสถาบันครอบครัวจึงเป็นศูนย์รวมของสมาชิก ชีวิตของชาวมุสลิมย่อมผูกพันอยู่กับครอบครัว เพราะครอบครัวมีความสำคัญต่อชีวิตมุสลิมนับตั้งแต่เกิดจนตาย คุณพ่อในฐานะผู้บริหารสถาบันครอบครัวเป็นผู้มีบทบาทและหน้าที่รับผิดชอบต่อสมาชิกโดยตรง การพัฒนาสถาบันครอบครัวมุสลิมควรริเริ่มจากผู้บริหารสถาบันเป็นบรรทัดฐาน โดยมีการรณรงค์ สร้างกิจกรรมต่างๆของสถาบันให้มากขึ้น โดยเฉพาะกิจกรรมหะละเกาะฮ์ซึ่งจะส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงปัจเจกชน สังคมไปในทางที่ดีขึ้น และจากการศึกษาพบว่า (ยาฮารี กาเซ็ง 2559:33)

หะละเกาะฮ์ เป็นการพัฒนาด้านปัจเจกบุคคลที่ครบวงจร ไม่ว่าจะเป็นหลักปฏิบัติ (อิบาตะฮ์) บุคลิกภาพ คุณธรรมจริยธรรมที่แสดงออกถึงพฤติกรรมอย่างประจักษ์สู่สาธารณะชน ทักษะการดำเนินชีวิต ความเป็นพี่น้องในกลุ่มสมาชิก การแก้ปัญหาและการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน เป็นต้น

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาสภาพปัญหาครอบครัวของสับปุระหมัสยิด
2. เพื่อพัฒนานวัตกรรมกระบวนการหะละเกาะฮ์อัลกุรอานที่ส่งผลต่อการสร้างสรรค์ครอบครัวสันติสุข
3. เพื่อผลิตและเผยแพร่คู่มือบัยติญันนะติย ครอบครัวสันติสุข ด้วยกระบวนการหะละเกาะฮ์อัลกุรอาน

ขอบเขตการวิจัย

ขอบเขตด้านเนื้อหา

ต้นน้ำ

มีวัตถุประสงค์ เพื่อศึกษาปัญหาครอบครัวของสัปบุรุษมัสยิด

เป้าหมาย 1) กรอบการวิจัย

2) องค์ความรู้เกี่ยวกับสภาพปัญหาและแนวทางการแก้ไขครอบครัว

ตัวชี้วัด

1) กรอบแนวคิด

2) องค์ความรู้

3) ข้อเรียนรู้

ผลผลิต

1) กรอบแนวคิดการวิจัย

2) องค์ความรู้เกี่ยวกับสภาพปัญหาและแนวทางการแก้ไขครอบครัว

กลางน้ำ

มีวัตถุประสงค์ เพื่อศึกษากระบวนการทะเลาะเถียงฮัลลุลอานที่ส่งผลต่อการสร้างสรรค์ครอบครัว

สันติสุข

เป้าหมาย พัฒนากระบวนการทะเลาะเถียงฮัลลุลอานที่ส่งผลต่อการสร้างสรรค์ครอบครัวสันติสุข

ตัวชี้วัด มีคู่มือกระบวนการทะเลาะเถียงฮัลลุลอาน

ผลผลิต คู่มือการจัดกิจกรรมทะเลาะเถียงฮัลลุลอาน บัณฑิตญันนะดี ครอบครัวสันติสุข

ปลายน้ำ

มีวัตถุประสงค์ เพื่อผลิตคู่มือบัณฑิต ครอบครัวสันติสุขด้วยกระบวนการกิจกรรม

เป้าหมาย สมาชิกครอบครัวและผู้สนใจเข้าใจและสามารถนำคู่มือบัณฑิตญันนะดีไปสร้างสร้างสรรค์

ครอบครัวสันติสุข

ตัวชี้วัด 5 ครอบครัวนำร่อง

ผลผลิต เกิดกระบวนการที่เหมาะสมในการแก้ปัญหาครอบครัวและสร้างสรรค์ครอบครัวสันติสุขโดยใช้กระบวนการทะเลาะเถียง

วิธีดำเนินการวิจัย

1. กลุ่มตัวอย่าง

กลุ่มตัวอย่างที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้ได้แก่ มัสยิดมุสลิม ปาลัส และมัสยิดอัลอิสละห์ กำปงตารง

2. เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูล

2.1 กระบวนการฮาลาเกาะฮ

2.2 คู่มือทะเลาะเถียงฮัลลุลอาน

2.3 แผนธุรกิจเพื่อส่งเสริมอาชีพสัปบุรุษมัสยิด

3. วิธีการวิจัย

การศึกษาวิจัย เรื่องบัณฑิตญันนะดี นวัตกรรมกระบวนการทะเลาะเถียงฮัลลุลอานเพื่อสร้างสรรค์ครอบครัวสันติสุข เป็นงานวิจัยลักษณะวิจัยและพัฒนา (Research and Development) วิจัยครั้งนี้ได้ดำเนินการวิจัยและพัฒนาตามขั้นตอนและวิธีดำเนินการพัฒนาระบบใช้ Design Thinking คือ การคิดเชิงออกแบบ คือการคิดแก้ปัญหาที่สามารถนำไปสร้างสรรค์นวัตกรรมได้ การคิดเชิงออกแบบนั้นต่างจาก “ความคิดสร้างสรรค์” (creativity) คือ Design Thinking จะคำนึงถึงองค์ประกอบ 3 อย่างประกอบกัน คือ

การแก้ปัญหา ความคิดสร้างสรรค์ และ “คน” การคิดเชิงออกแบบจึงมีอีกชื่อคือ Human centered design ที่คนเป็นศูนย์กลางการแก้ปัญหา โดยเน้นทำความเข้าใจว่าคนต้องการอะไร แทนที่วิธีการแบบเดิมที่มักเริ่มต้นจาก “ปัญหา” ซึ่งมีกระบวนการดำเนินการ 5 ขั้นตอนสำคัญ ได้แก่

1) การทำความเข้าใจปัญหาของกลุ่มเป้าหมายเชิงลึก (empathize) 2) ตีความปัญหา (define) 3) การระดมจินตนาการแบบไร้ขีดจำกัด (ideate) 4) สร้างต้นแบบ (prototype) 5) การทดสอบต้นแบบ (test)

ขั้นตอนที่ 1 การทำความเข้าใจปัญหาของกลุ่มเป้าหมายเชิงลึก (empathize)

ขั้นตอนที่ 2 ตีความปัญหา (define) โดยสร้างเครือข่ายครอบครัวที่เป็นกลุ่มตัวอย่างในการวิจัย ทั้งนี้ เพื่อเป็นการแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นในครอบครัว โดยใช้กระบวนการหาละเกะฮัลกุรฮาน

ขั้นตอนที่ 3 การระดมจินตนาการแบบไร้ขีดจำกัด (ideate)

ขั้นตอนที่ 4 สร้างต้นแบบ (prototype) ในขั้นนี้ให้นำเอาปัญหาของขั้นที่ 1-2 มาออกแบบแก้ปัญหาเกี่ยวกับในครอบครัว โดยร่วมระดมจัดคู่มือหาละเกะฮัลกุรฮาน เพื่อสร้างสรรค์ครอบครัวสันติสุข บัณฑิตผู้นะดีในจังหวัดปัตตานีและ เพื่อนำนวัตกรรมไปถ่ายทอดให้กับครอบครัวอื่นๆ สัมปยุตม์สยิดและผู้ที่เกี่ยวข้อง และสร้างความสันติสุขภายในชุมชน

ขั้นตอนที่ 5 การทดสอบต้นแบบ (test) ในขั้นนี้เป็นนำกระบวนการหาละเกะฮัลกุรฮานไปทดลองใช้กับครอบครัวนำร่องไปทดลองใช้เพื่อนำปัญหาและข้อเสนอแนะมาปรับปรุง

สรุปและอภิปรายผลการวิจัย

แผนงานวิจัยพื้นฐานของมหาวิทยาลัยฟาฏอนี : แผนงานย่อยสร้างองค์ความรู้

สรุปผล องค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัยและนวัตกรรมไปสร้างให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการเสริมพลังในการพัฒนาชุมชนท้องถิ่นพื้นที่หรือผลักดันไปสู่นโยบายที่ก่อให้เกิดผลกระทบในวงกว้างและสามารถอธิบายการเปลี่ยนแปลง คือ กระบวนการฮาลาเกะฮะ

อภิปรายผล เนื่องจากกระบวนการฮาลาเกะฮะเน้นความรู้ที่มาจากอัลกุรฮาน ซึ่งเป็นพระดำรัสของอัลลอฮ์ที่ทรงประทานแก่ท่านศาสดา เป็นคัมภีร์แห่งชีวิตของมุสลิมที่สมบูรณ์ที่สุดและครอบคลุมในทุกๆ ด้าน ครอบครัวมุสลิมจำเป็นต้องศึกษาเรียนรู้ อ่าน สอนอัลกุรฮานและปฏิบัติตามคำสอนในอัลกุรฮาน ซึ่งเป็นธรรมนูญและจะได้รับผลบุญอันมากมายจากอัลลอฮ์ ดังนั้นเพื่อให้ชีวิตครอบครัวดำเนินไปด้วยความราบรื่น มีความมั่นคงและส่งผลที่ดีต่อสังคม อิสลามจึงได้กำหนดหน้าที่ของครอบครัวที่จำเป็นต้องปฏิบัติต่อกันไว้

แผนงานวิจัยพื้นฐานของมหาวิทยาลัยฟาฏอนี : แผนงานย่อยพัฒนานักวิจัย

สรุปผล องค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัยและนวัตกรรมไปสร้างให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของสภาวะแวดล้อมที่ดีขึ้นเพิ่มคุณภาพชีวิตของประชาชนให้ดีขึ้นและนำไปสู่ความยั่งยืนรวมถึงการผลักดันไปสู่นโยบายที่ก่อให้เกิดผลกระทบในวงกว้างและสามารถอธิบายการเปลี่ยนแปลงหรือคุณค่าดังกล่าวได้อย่างชัดเจน โดยสร้างกระบวนการเรียนรู้ตามแนวคิดท่านอิหม่ามฆอซาลี

อภิปรายผล กระบวนการเรียนรู้ตามแนวคิดท่านอิหม่ามฆอซาลีที่นำไปพัฒนานักวิจัย มี 4 ขั้นตอนดังนี้

1. Mahrifah การรับรู้ ให้นักวิจัยเข้าใจกระบวนการทำวิจัยโดยมีการอบรม Logical Framework outcome mapping impact pathway, pitching presentation และ graphic presentation
2. Tafahum เข้าใจและอธิบายได้ หลังจากทีนักวิจัยผ่านการอบรม นักศึกษาได้มีการทบทวนองค์ความรู้ และสามารถถ่ายทอดความรู้สู่เพื่อนสมาชิกในทีมได้
3. Mawafik เชื่อและยอมรับ นักวิจัยยอมรับและนำไปปฏิบัติจริงในการดำเนินการวิจัยตามระยะ 3, 6, และ 12 เดือน

4. Istikomah & Mutabaah ค่อยเป็นค่อยไป และติดตาม สำนักวิจัยและพัฒนา คอยกับติดตาม และให้ข้อเสนอแนะที่เป็นประโยชน์ให้กับนักวิจัย พร้อมทั้งมีการโค้ชซึ่งเป็นระยะอย่างต่อเนื่อง

แผนงานวิจัยพื้นฐานของมหาวิทยาลัยฟาฏอนี : แผนงานย่อยโครงสร้างพื้นฐาน

สรุปผล ผลงานที่เกิดจากการวิจัยและนวัตกรรมเช่นผลิตภัณฑ์ใหม่การพัฒนาหรือการปรับปรุงผลิตภัณฑ์กระบวนการผลิตและการบริการไปใช้ประโยชน์ในการผลิตเชิงพาณิชย์เกิดการลงทุนใหม่เกิดการจ้างงานเพิ่มหรือลดการนำเข้าเทคโนโลยีจากต่างประเทศหรือนำไปสู่การพัฒนารูปแบบธุรกิจใหม่ที่ก่อให้เกิดการสร้างมูลค่าเพิ่มและเพิ่มประสิทธิภาพในกระบวนการผลิตและบริการหรืออาจเป็นข้อเสนอเชิงนโยบายที่นำไปสู่มาตรการที่สร้างมูลค่าเชิงเศรษฐกิจให้กับประเทศ

อภิปรายผล โครงการมีการใช้กระบวนการฮาลาเกาะห์เพื่อแก้ไขปัญหาสังคม สามารถเปลี่ยนแปลงสังคมได้อย่างแท้จริง และมีผลกระทบให้สังคมอยู่อย่างสันติภาพ และมีผลกระทบต่อเศรษฐกิจที่มีส่วนร่วมให้รายได้สุทธิของชุมชนเพิ่มขึ้น

ข้อเสนอแนะ

1 ข้อเสนอเพื่อนำผลไปใช้

1.1 ครูผู้สอนควรอธิบายชี้แจงรายละเอียดเกี่ยวกับการเรียนด้วยชุดการจัดการเรียนรู้ ให้นักเรียนทราบก่อนล่วงหน้าเพื่อเตรียมความพร้อมของนักเรียนก่อนไปปฏิบัติกิจกรรมในช่วงแรก และเน้นให้ผู้เรียนเห็นความสำคัญของการช่วยเหลือกันในกลุ่ม

1.2 ครูผู้สอนควรจัดหาอุปกรณ์ให้เพียงพอต่อการปฏิบัติกิจกรรมกลุ่ม และควรเตรียมอุปกรณ์สำรองไว้เมื่อเกิดการขัดข้องเสียหาย

2 ข้อเสนอแนะในการศึกษาครั้งต่อไป

2.1 ควรจัดทำชุดการจัดการเรียนรู้แบบบูรณาการในรายวิชาอื่น ๆ เพื่อให้หลากหลายในการจัดการเรียนรู้

2.2 ควรจัดทำชุดการจัดการเรียนรู้ในเรื่องอื่น ๆ เพื่อให้นักเรียนได้รับประสบการณ์ที่หลากหลาย

เอกสารอ้างอิง

- กรมวิชาการ. (2545). การจัดหลักสูตรกลุ่มสาระการเรียนรู้วิทยาศาสตร์. กรุงเทพฯ.
- จารุวัจน์ สองเมือง. (2560). การบูรณาการเพื่อเปิดโลกการเรียนรู้ของนักเรียน. สืบค้นเมื่อวันที่ 9 มีนาคม 2563. จาก <http://tawasau.ftu.ac.th/jaruwut/?p=154>.
- ณพัชร บัวฉวน, นฤมล ยุตาคม, และพจนารถ สุวรรณรุจิ. (2561). สภาพการจัดการเรียนการสอน วิทยาศาสตร์เพื่อคุณภาพชีวิต หมวดวิชาศึกษาทั่วไป. วไลยอลงกรณ์ในพระบรมราชูปถัมภ์.
- ประวิตร ชูศิลป์. (2541). เจตคติทางวิทยาศาสตร์ (Scientific attitude) กับจุดมุ่งหมายของการสอน
- พรทิพย์ ปรีวาทิต. (2559). ผลของการใช้บทเรียน Augmented Reality Code เรื่องคำศัพท์ภาษาจีน พื้นฐานสำหรับนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ ๓ โรงเรียนเทศบาล ๒ วัดตานีนรสโมสรปรีญญา ศึกษาสาตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาเทคโนโลยีและสื่อสารการศึกษา มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์.
- พิมพ์พันธ์ เดชะคุปต์. (2544). (การเรียนรู้การสอนที่เน้นผู้เรียนเป็นสำคัญ: แนวคิดวิธีและเทคนิคการสอน 1. กรุงเทพฯ : เดอะมาสเตอร์กรุ๊ปแมนเนจเม้นท์.
- ภาณุวัฒน์ เปรมปรี. (2556). การพัฒนาชุดกิจกรรมการเรียนรู้ เรื่อง ระบบนิเวศน้ำจืดสำหรับนักเรียนชั้น มัธยมศึกษาปีที่ 4 โรงเรียนประเทียวิทยาทาน จังหวัดสระบุรี. ปริญญาโท กศม. (การ มัธยมศึกษา. (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- รพีพรรณ สุคนธวงศ์. (2557). เป้าหมายของการจัดการเรียนรู้วิทยาศาสตร์. สืบค้นเมื่อวันที่ 1 ตุลาคม 2562 จาก <https://www.google.com/search?>
- วิชัย วงษ์ใหญ่. (2543). การพัฒนาหลักสูตร. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มาตรฐานการอุดมศึกษา.
- ศิริพร ทิพย์สิงห์. (2545). การพัฒนาชุดการเรียนรู้การสอนเรื่อง “ชีวิตกับสิ่งแวดล้อม” โดยใช้ประโยชน์ จากแหล่งประสบการณ์การเรียนรู้วิทยาศาสตร์บริเวณชุมชนวัด ประดิษฐาราม กรุงเทพมหานคร. วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษา มหาบัณฑิต วิชาเอก วิทยาศาสตร์ศึกษา , มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
- สถาบันส่งเสริมการทดสอบวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี. (2562). ผลการประเมิน PISA 2018 สืบค้นเมื่อวันที่ 11 กุมภาพันธ์ 2563. จาก <https://pisathailand.ipst.ac.th/news-12/>.
- สมภาณ สุขสมจิต, & สมคิด แซ่หลี่. (2019). การพัฒนาชุดฝึกอบรมการผลิตสื่อความจริงเสริม และ การ ขึ้นรูปโมเดล 3 มิติ เพื่อเพิ่มสมรรถนะสำหรับครูในประเทศลาว. รายงานการประชุม วิชาการเสนอ ผลงานวิจัยระดับชาติและนานาชาติ, 1(10), 343-352.
- สำนักงานคณะกรรมการการพัฒนาศักยภาพและสังคมแห่งชาติ (สศช.). (2554). แผนพัฒนาเศรษฐกิจ และสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 10. กรุงเทพมหานคร.
- สุดอนอม อีระคุณ. (2555). การพัฒนาชุดการ ด้วยเทคนิคการจัดการความรู้ กลุ่มสาระการเรียนรู้ วิทยาศาสตร์ หน่วยการเรียนรู้ พลังงานไฟฟ้า สำหรับนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3 โรงเรียนสาย ปัญญารังสิต. วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตร์มหาบัณฑิต, สาขาเทคโนโลยีการวิจัยและพัฒนาหลักสูตร, คณะครุศาสตร์อุตสาหกรรม, มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลธัญบุรี
- อเนก พุทธิเดช และคณะ. (2561). การพัฒนาบทเรียนเรื่องการประยุกต์ใช้พลังงานจำกัเขต โดยใช้ เทคนิคความจริงเสริมบนโทรศัพท์เคลื่อนที่สมาร์ทโฟน. มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลสุวรรณ ภูมิประจฯ ปีงบประมาณ พ.ศ. 2561.
- อาภรณ์ ใจเที่ยง. (2537). หลักการสอน. นครปฐม :ภาควิชาหลักสูตรและการสอน คณะครุศาสตร์. สถาบันราชภัฏนครปฐม.

อิรฟาน แมะอูมา, และ จารูว์จน์ สองเมือง. (2562). การศึกษาสภาพการจัดการเรียนรู้บูรณาการอิสลามกับวิทยาศาสตร์อิสลามศึกษาโดยใช้เทคโนโลยีเสมือนจริง. เครือข่ายศึกษาศาสตร์อิสลามเพื่อการพัฒนากระบวนทัศน์ทางการศึกษาสำหรับอุมมะฮ์ในศตวรรษที่ 21.

อุไรวรรณ ศรีไชยเลิศและสรเดช ครุฑจั่น. (2560)). การพัฒนาสื่อการสอนด้วยเทคโนโลยีโลกเสมือนจริง 2 มิติแบบมีปฏิสัมพันธ์ เรื่อง ปรากฏการณ์ของโลกและเทคโนโลยีอวกาศสำหรับนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 .การประชุมสวนสุนันทาวิชาการด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ระดับชาติ ครั้งที่ 1 “การสร้างสรรค์และนวัตกรรมก้าวสู่ประเทศไทย 4.0”

Dewey, J. (1956). *The child and the curriculum and the school and society*. Chicago: Phoenix.

Muneeroh Phadung. (2015). *An interactive e-book design and its development to enhance the literacy learning of the minority language students*. International Journal of Sustainable Energy Development, 228-232.